

‘Gevangenissen werken niet’

drs. Rein Gerritsen

Er is veel kwaad in de wereld, maar echt slechte mensen zijn - evenals echt goede - zeldzaam. Hoe kunnen we dan verklaren dat er tussen mensen zoveel slechte dingen gebeuren - dat mensen elkaar uitmoorden, martelen, verkrachten, uitbuiten, vernederen, bestelen, beliegen en bedriegen - terwijl de meeste mensen die dat doen niet echt slecht zijn? Hoe zou u het bijvoorbeeld verklaren dat tachtig procent van de deelnemers aan een recent spelprogramma op televisie onschuldige tegenspelers een aantal schokken toediende die in intensiteit toenamen tot een dodelijk niveau, waarbij ze verteld werd dat ze hiermee een miljoen euro konden winnen?

Het antwoord op die vragen is afkomstig van de Amerikaanse sociaal psycholoog Philip Zimbardo, die in zijn thuisland beter bekend staat als ‘Mr. Psychology’. Zimbardo begint ‘Het Lucifer Effect’ met uit te leggen dat collectieve kwaadwillendheid in het overgrote deel van de gevallen niet zozeer beschouwd moet worden als een verzameling van ziekelijke karaktertrekken van afwijkende individuen, maar eerder als het resultaat van ziekmakende omstandigheden die de meeste normale mensen tot ‘het kwaad’ verleiden. Voorts legt hij uit wat de specifieke kenmerken van dergelijke omstandigheden zijn, hoe ze ons ertoe kunnen aanzetten kwaad-aardig gedrag te vertonen, hoe wij deze omgevingskrachten kunnen herkennen en wat we kunnen doen om weerstand te bieden aan hun verleiding.

Al eerder had Zimbardo wereldbekendheid verworven als bedenker en uitvoerder van een gruwelijk gevangenisexperiment: het Stanford Prison Experiment uit 1971. Vierentwintig jonge, gezonde, ‘normale’ studenten - studenten met psychische

problemen waren uitgesloten van het experiment - kregen willekeurig de rol van bewaker of gevangene toebedeeld in een nagebootste gevangenis in de kelder van de universiteit van Stanford. Het experiment liep al snel volkomen uit de hand: de studenten die de rol van bewaker toebedeeld hadden gekregen veranderden binnen zes dagen in machtswellustelingen met een opgeblazen ego, terwijl andere studenten, die de rol van gevangenen kregen, veranderden in verwarde zielenpieten met gedragsstoornissen.

Vanwege zijn eigen betrokkenheid bij en verantwoordelijkheid voor dit experiment raakte Zimbardo zelf ook de kluts kwijt. Zo erg dat hij ruim dertig jaar lang niet in staat was om, ondanks de naamsbekendheid die dit experiment hem opleverde, een boek te schrijven over wat er tijdens dit onderzoek precies was voorgevallen. Pas in 2004, vlak voor het Abu Ghraib-proces waarin Zimbardo optrad als getuige-deskundige voor een Amerikaanse militair die beschuldigd werd van martelpraktijken, vielen hem

de schellen van de ogen. Gaandeweg werd duidelijk dat het niet ging om individuele uitwassen, de gedragingen van een aantal ‘rotte appels’, maar om een van hogerhand goedgekeurde groepsdynamiek. Aangespoord door de regering-Bush veranderde het officiële beleid van de CIA: met presidentiële goedkeuring zou ze krijgsgevangenen opzettelijk blootstellen aan extreme koude en lawaai, slaapdeprivatie, opsluiting in krappe ruimtes en *water boarding*, terwijl deze methoden internationaal bekend staan als misdaden tegen de menselijkheid. Sinds augustus 2009 wordt onderzocht of de CIA hiervoor berecht kan worden.

In 2007, zesendertig jaar na dato, heeft Zimbardo dan eindelijk zijn huiveringwekkende levenswerk ‘The Lucifer Effect’ gepubliceerd - een jaar later vertaald in het Duits en nu ook in het Nederlands - waarin hij de volledige verantwoordelijkheid op zich neemt voor wat er toen, in 1971, is voorgevallen.

Het falen van het instituut ‘gevangenis’

In het denken van bijna alle Amerikaanse sociaal psychologen uit de naoorlogse periode stond de Holocaust centraal. Hoe was mogelijk dat zoveel doodgewone Duitsers in moordenaars en beulen waren veranderd? ‘Er werd daarover in kringen van Europese sociologen en psychologen uitvoerig gefilosofeerd en gedebatteerd. Maar wij Amerikanen doen liever praktisch onderzoek naar wat nou eigenlijk dat slechte gedrag in mensen boven haalt’, aldus Zimbardo tijdens een gesprek met ondergetekenden in Amsterdam, eind 2009. Aangezien het duidelijk is dat de gedragingen van mensen tijdens de

‘Hoe kwetsbaar zijn wij, net als Gods favoriete engel Lucifer, voor de verleiding om anderen het ondenkbare aan te doen?’
- Philip Zimbardo, Het Lucifer Effect -

reingerritsen@speakersacademy.eu

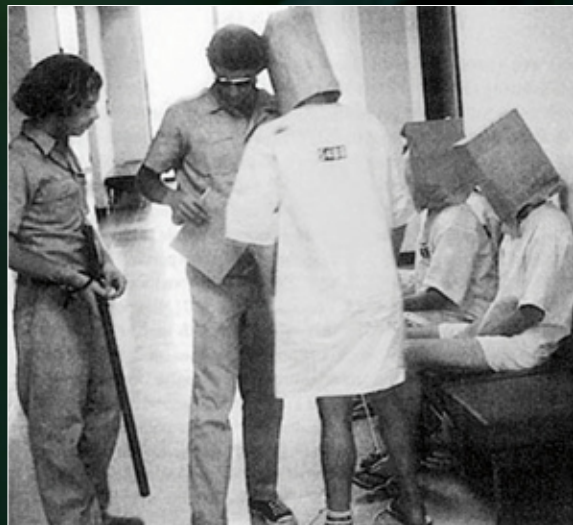
Holocaust zelf niet meer (op een directe wijze) te onderzoeken zijn, ging Zimbardo op zoek naar een omgeving waar geweld schering en inslag is: de gevangenis.

Zimbardo weet als geen ander waar hij het over heeft. Geboren in 1933 in de armste wijk van New York City, The South Bronx, groeide hij op straat op, van zich afslaand, stelend, vechtend, zijn stekkie met hand en tand verdedigend, totdat hij uiteindelijk gekozen werd als bendeleider. Als jeugdige bendeleider had hij al gezien dat veel van zijn vrienden en kennissen die wegens geweldsdelicten of op grond van de Opiumwet in de gevangenis terechtkwamen na verloop van tijd nog gewelddadiger en nog verslaafder de gevangenis uitkwamen dan dat ze erin waren gegaan. Zimbardo vatte dit op als een teken dat ons westerse gevangenisstelsel niet werkt. In pragmatisch opzicht werkt de gevangenis niet, omdat het stelsel er niet in slaagt criminelen van nieuwe antisociale daden te doen afzien: meer dan 75 procent van de gevangenen recidiveert. In humanitair opzicht getuigt de aanhoudende verslaggeving over wandaden in gevangenissen bovendien van de fundamentele onmenselijkheid van een systeem dat de meeste gevangenen alleen maar (meer) haat en afkeer jegens autoriteiten inboezemt. Dit falen kostte de belastingbetaler in de VS in 1973 1,5 miljard dollar per jaar. In Nederland wordt dit cijfer, anno 2010, geschat op 31,5 miljard euro per jaar, en in Amerika zijn ze momenteel de tel kwijt. Als de gevangenissen al een effect hebben, dan is dat een uitwerking die leidt van kwaad tot erger.

De meest gehanteerde verklaring voor het slechte functioneren van het gevangeniswezen en de beklagenswaardige psychische staat van zijn bewoners (zowel bewakers als gevangenen) wordt geleverd door de zogenaamde 'dispositionele hypothese': men veronderstelt dat het disfunctionerende systeem een afspiegeling vormt van de pathologische psyche van degenen die het bevolken, zoals het 'sadistische karakter' van de bewakers, of de 'antisociale trekken' van de gevangenen. Volgens de voorstanders van het gevangenisstelsel moet de oorzaak van dit falen dus gezocht worden in de criminogene dispositie (aanleg) van de gedetineerden; volgens de tegenstanders moeten we eerder kijken naar de pathologie van de bewakers. In het denken van beide partijen draait het

om het falen van het individu en diens gebrekkige verantwoordelijkheidsgevoel, al dan niet veroorzaakt door een psychiatrische aandoening.

Volgens Zimbardo is die hypothese simplistisch en leidt deze de aandacht af van de complexe sociale, economische en politieke krachten die tezamen de leef-wereld van een gevangenis gestalten. Of zijn alternatief, de 'situationele hypothese', nochtans waar was, viel

in een levensechte setting moeilijk te onderzoeken. In een echte gevangenis hebben we immers niet alleen te maken met de context van het gevangeniswezen en de invloed daarvan op gedrag, maar ook met bewakers en gevangenen wier karakter allang chronisch beïnvloed is door elkaar en door die omgeving. Anders gezegd: karakter en situatie zijn in een real-life setting nauwelijks meer te onderscheiden in hun effect op gedrag. Om te onderzoeken welke factor meer kracht uitoefent op het gedrag dat we zo vaak in gevangenissen zien optreden, hebben we dus een 'nieuwe' gevangenis situatie nodig waarbinnen het karakteristieke 'gevangenis milieu' zo goed mogelijk wordt nagebootst (de factor context), maar waarvan de bewoners tot

het moment van het experiment niet te onderscheiden zijn van de rest van de 'normale' populatie (de factor karakter). Men hoeft geen slecht karakter te hebben om binnen een bepaalde context tot slecht gedrag over te gaan. Bovenal: slecht gedrag is in zo'n context geen uitzondering, terwijl een slecht karakter dat wel is (vergeleken met de gehele populatie). Dit betekent dat pathologisch gedrag, althans in een gevangenis situatie, eerder aan de pathologie van die context toegeschreven moet worden dan aan individuen.

Sindsdien zijn er meer dan 25.000 soortgelijke (maar mildere) experimenten uitgevoerd waarbij ruim acht miljoen mensen betrokken waren, die Zimbardo's onderzoeksbevindingen staven. Zijn meer dan vijftig boeken vliegen als warme broodjes over de toonbank. Er werden tal van documentaires gemaakt, waaronder 'Quiet Rage', de Duitse film 'Das Experiment' uit 2001, met als uiteindelijke bekroning de ophanden zijnde speelfilm over het SPE die in 2011 verschijnt.

Wat voor een besparing zou het voor de Nederlandse belastingbetaler opleveren wanneer we afscheid nemen van onze oude, onwerkzame denkbeelden over het gevangeniswezen, en die vervangen door de meer levensvatbare opvattingen van Zimbardo? Wellicht zou het simpele idee 'om het kwade te doen is geen kwade opzet vereist' erin slagen om inderdaad een recidivevermindering te bewerkstelligen.

Rein Gerritsen is wetenschapsfilosoof Pleun van Vliet is als psycholoog verbonden aan het Willem Pompe Instituut.

Philip Zimbardo, 'Het Lucifer Effect': hoe gewone mensen zich laten verleiden tot het kwaad, Lemniscaat 2010. (Uit het Engels vertaald door Rein Gerritsen en Pleun van Vliet alsmede voorzien van een inleiding. Oorspronkelijke titel: 'The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil'.)

ISBN 978-1400064113

